

CƏBRAYIL QƏZASINDA ERMƏNİ SİLAHLI DƏSTƏLƏRİNİN AZƏRBAYCANLI ƏHALİYƏ QARŞI QƏTL VƏ QARƏTLƏRİ (1917-1920-ci illər)

Rəna Əsədova

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
AMEA-nın Tarix İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
e-mail: rena_beylerqizi@mail.ru

Xülasə. Təqdim edilən məqalədə birinci dünya müharibəsini son mərhələsində Rusiya hakim dairələrinin yardımı ilə yaradılmış erməni silahlı dəstələrinin Qarabağda, o cümlədən Cəbrayıl qəzasında qətl və qarətləri araşdırılmışdır. Qeyd edilmişdir ki, 1917-1918-ci illərdə Cənubi Qafqazı idarə edən hakimiyyət orqanları erməni dəstələrinin yerli müsəlman əhalini kütləvi qətl etmələrinin qarşısını ala bilmirdilər. Yalnız AXC hökuməti Qarabağ general-qubernatorluğu yaratmaqla yerli əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün mühüm addımlar atdı və daha böyük fəlakətlərin qarşısını ala bildi.

Açar sözlər: Cəbrayıl qəzası, erməni silahlı dəstələri, azərbaycanlı əhali, kəndlərin yandırılması, qətl və qarətlər.

MURDERS AND ROBBERIES OF THE AZERBAIJANI POPULATION BY ARMENIAN ARMED DETACHMENTS IN THE JABRAIL DISTRICT (1917-1920)

Rena Asadova

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

Abstract. In the paper the activities of the Armenian armed detachments, created with the help of Russian ruling circles, expanded the scale of the killings and robberies of the Azerbaijani population at the end of the First World War in Karabakh, including the Jabrail uyezd is studied. It is noted that the power structures created in the South Caucasus in 1917-1918 could not prevent the mass murders of muslims from the side of the Armenian armed detachments. Only the government of AXC took important steps to ensure the safety of the local population by creating a general-governorate of Karabakh and prevented major catastrophes.

Keywords: Jabrail country, Armenian armed detachments, Azeri population, burned villages, murders and robberies.

УБИЙСТВА И ГРАБЕЖИ АЗЕРБАЙДЖАН- СКОГО НАСЕЛЕНИЯ АРМЯНСКИМИ ВООРУЖЕННЫМИ ОТРЯДАМИ В ДЖАБРАИЛЬСКОМ УЕЗДЕ (1917-1920 гг.)

Рена Асадова

Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан

Резюме. В статье расследованы действия армянских вооруженных отрядов, созданные российскими правящими кругами, масштабы убийств и грабежи азербайджанского населения в конце Первой мировой войны в Карабахе, в том числе Джабраильском уезде. Отмечается, что властные структуры созданные на Южном Кавказе в 1917-1918 годах не смогли предотвратить массовые убийства мусульман армянскими вооруженными отрядами. Только правительство АХД предприняло важные шаги по обеспечению безопасности местного населения путём создания генерал-губернаторства Карабаха и предотвратило более крупные столкновения.

Ключевые слова: Джабраильский уезд, армянские вооруженные отряды, азербайджанское население, сожжённые деревни, убийства и грабежи.

Azərbaycan xalqının öz ata-baba yurdunda əmin-amanlıqda yaşaması, dinc əməklə məşğul olması Rusiya imperiyasının işğalçı siyasəti nəticəsində pozuldu. Şimali

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, xüsusən Qarabağda xanlıq idarəsinin ləğvi, hərbi müstəmləkə rejiminin – komendant idarə üsulunun tətbiqi bu regionun azərbaycanlı əhalisinin normal yaşam şərtlərini ağırlaşdırdı. Komendantların özbaşınalığı, milli adət-ənənələri kobud şəkildə pozması, dini inancları təhqir etməsi müsəlman-türk əhalinin Rusiya hakimiyyətindən narazılığını artırdı.

Qarabağın bütün mahallarına, o cümlədən də Cəbrayıl mahalına Qacarlar dövlətindən sonrakı dövrdə həm də Osmanlı imperiyasından ermənilərin köçürülüb yerləşdirilməsi yerli azərbaycanlı əhalinin dinc həyatına çox böyük zərbə oldu. Rusiya hakimiyyəti nümayəndələri 1826-1828-ci illər müharibəsi zamanı doğma yurdunu tərk etmiş türk-müsəlman əhalinin boş qalmış evlərinə erməniləri yerləşdirdilər, onlara ən məhsuldar torpaq sahələrini ayırdılar.

Nəticədə Qarabağda ermənilərin sayı sürətlə artmağa başladı. Əgər Qarabağ xanlığının 1822-ci ildə ləğvindən dərhal sonra Qarabağ əyalətinin kommersial təsvirinə görə əhalinin 91 faizi azərbaycanlı, 8 faizi erməni idisə, 1830-cu ildə ermənilər 35 faizini təşkil etdilər [1, s.674]. Azərbaycanlıların sayının Qarabağda belə azalmasının bir səbəbi də yerli müsəlman türk əhalinin başqa dinə mənsub hökmdara tabe olmaqdan imtina etməsi və öz ata-baba yurdunu tərk etməsi idi. Qarabağın köklü sakini olan azərbaycanlılar ilk dəfə 1822-ci ildə Qarabağ xanlığının ləğv edilməsi və Mehdiqulu xanın İran tərəfə keçməsi zamanı öz ev-eşiklərini tərk edib, xanlar birlikdə Arazdan cənuba köç etmişdilər.

İkinci böyük mühacirət dalğası 1828-1831-ci illərdə baş verdi. Rus hakimiyyət dairələrinin dəstəyi və təşviqi ilə erməni mühacirlər nisbətən qısa müddət ərzində inzibati idarəçilik aparatını öz həmtayfaları ilə doldurmağı və yerli müsəlman əhalini özlərindən asılı hala salmağı bacardılar [2, s.189]. Bu vəziyyətlə barışmaq istəməyən yerli azərbaycanlı əhali İrana və Osmanlı dövlətinə köçməyə məcbur qaldı. Bu köç elə kütləvi hal aldı ki, vergi verən əhalinin sayının kəskin azalmasından təşvişə düşən çar məmurları İranla sərhəddi bağlamaq üçün imperator I Nikolaya müraciət etdilər.

XIX əsrin ortalarında və ikinci yarısında Osmanlı imperiyasından köçən ermənilərin bir hissəsi yenə də Qarabağda, o cümlədən Cəbrayıl qəzasında yerləşdirildi, azərbaycanlı əhalinin hesabına torpaqla təmin edildi. Yeni köçən ermənilər həmçinin ticarət və sənətkarlıq sahələrində hakimiyyət nümayəndələrinin himayəçiliyindən yararlanaraq üstünlük qazandılar, qəzanın sərvətlərini acgözlükdə ələ keçirməyə başladılar.

Bu vəziyyət Qarabağda ermənilərin sayının növbəti dəfə artmasına səbəb oldu. 1832-ci ildən 1871-ci ilə kimi ermənilərin sayı 80 mindən 193 minə yüksəlmiş, azərbaycanlıların sayı isə ümumi əhalinin sayında 65 faizdən 59 faizə qədər azalmışdı [3, s.562].

1897-ci ildə Rusiya imperiyası üzrə əhali siyahıya alınmasının nəticələrinə görə Qarabağda 415721 nəfər yaşayırdı. Onlardan 235304 nəfəri və ya ümumi əhalinin 57 faizi azərbaycanlı, 172875 nəfəri və ya ümumi əhalinin 42 faizi erməni idi [3, s.564]. Başqa sözlə, keçən 20 ilə yaxın müddətdə azərbaycanlı əhalinin faiz etibarı ilə azalması davam etmişdi.

XX əsrin başlanğıcında ermənilərin qatı millətçi Daşnaksütyun partiyasının Cənubi Qafqazda “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasına düşməsi, silahlı erməni dəstələri

yaradaraq yerli dinc müsəlman-türk əhalisini kütləvi qırmaq, sərvətlərini qarət etmək, yaşayış məntəqələrini yandırmaq siyasəti yeritməyə başlaması Qarabağ regionu, eləcə də Cəbrayıl qəzası üçün fəlakətlər gətirdi. 1905-1906-cı illərdə erməni quldur dəstələrinin başladığı qətl və qarətlər bu qəzanın azərbaycanlı əhalisinə ağır zərbə vurdu, dinc yaşayışını pozdu.

Erməni silahlı dəstələrinin Qarabağda və digər bölgələrdə dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı qətl və qarətlərinin qarşısının alınmasında Difai partiyası çox böyük rol oynadı. Təsadüfi deyil ki, Difai partiyasının ən böyük şöbəsi “Qarabağ birlik məclisi” idi. Bu təşkilat Qarabağın hər yerində, o cümlədən Qaryagın qəzasında (1905-ci ildə Cəbrayıl qəzası çar hakimiyyəti tərəfindən belə adlandırıldı – R.Ə.) erməni silahlı dəstələrinə qarşı əhalinin müqavimətini təşkil etdi. Kərim bəy Mehmandarovun başçılıq etdiyi “Qarabağ birlik məclisi”nin 400 nəfərlik döyüş drujinası var idi [4, s.144-145]. Bu silahlı dəstə erməni quldurlarının törətdiyi qətl və qarətlərin qarşısının alınmasında böyük əhəmiyyətə malik xidmət göstərdi.

Birinci dünya müharibəsi başladıqdan sonra erməni siyasi xadimləri Rusiya hakim dairələrinin, xüsusən Qafqaz canişini, ermənilərə rəğbətini hər fürsətdə göstərən İ.Voronsov-Daşkovun fəal yardımı ilə erməni gənclərini silahlandırıdılar. Həm Qafqaz cəbhəsində döyüşən Rusiya ordusu tərkibində, həm də könüllü dəstələr şəklində fəaliyyət göstərən ermənilər öncə işğal bölgələrində – Şərqi Anadoluda türk və kürd müsəlman əhaliyə qarşı kütləvi soyqırımları həyata keçirdilər. Müharibənin sonrakı mərhələsində isə Cənubi Qafqazda, xüsusən İrəvan və Gəncə quberniyalarında azərbaycanlı əhaliyə qarşı kütləvi qətl və qarətlərə başladılar.

1917-ci il Fevral inqilabı nəticəsində Romanovlar sülaləsinin devrilməsi, Rusiyada yeni yaranmış Müvəqqəti hökumətin Cənubi Qafqazı idarə etmək üçün yaratdığı Xüsusi Komitənin bacarıqsızlığı, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, o cümlədən Qarabağda erməni silahlı dəstələrinin azərbaycanlı əhaliyə qarşı zorakılıqlarının artmasına gətirib çıxardı. 1917-ci il Oktyabr çevrilişindən sonra Petroqradda bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi, Cənubi Qafqazda isə gürcü-azərbaycanlı-erməni siyasi xadimlərinin Sovet hakimiyyətini qəbul etməyərək Cənubi Qafqaz Komissarlığı təsis etdilər. Lakin nə Cənubi Qafqaz Komissarlığı, nə də 1918-ci ilin fevralında fəaliyyətə başlayan Cənubi Qafqaz Seymi regionda hərç-mərcliyin və özbaşınalığın artmasının qarşısını ala bildi.

Antanta dövlətlərindən, xüsusən Böyük Britaniyadan maliyyə yardımı alan erməni hərbi birliklərinin azərbaycanlı əhaliyə qarşı zorakılıqlarının miqyası artdı. 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakı quberniyasında daşnak-bolşevik qüvvələrinin həyata keçirdiyi soyqırımı xüsusilə çoxlu sayda azərbaycanlı əhalinin kütləvi məhv edilməsi ilə sonuçlandı.

1918-ci ilin may ayında müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi xalqımızın qeyrətli oğullarının böyük hünəri idi. Məhz gənc AXC liderləri xalqımızı erməni-rus silahlı dəstələrinin kütləvi qətl və qarətlərindən qorumaq üçün Batumda Osmanlı dövləti ilə sülh və dostluq müqaviləsi bağladı, Osmanlı rəhbərlərindən hərbi yardım xahiş etdi.

İlk vaxtlar Osmanlı və Azərbaycan hərbi qüvvələri əsasında yaradılmış Qafqaz İslam ordusu Bakını xilas etməyi qarşısına əsas məqsəd kimi qoyduğu üçün, erməni silahlı dəstələrinin Azərbaycanın qərb torpaqlarında, xüsusən İrəvan, Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ bölgələrində azərbaycanlı əhaliyə qarşı zorakılıqlarına vaxtında cavab verə bilmədi.

Erməni silahlı dəstələrindən birinin başçısı Andronik Ozanyanın əmri ilə 1918-ci ilin yayında və payızında Zəngəzur və Şuşa qəzalarında azərbaycanlılar yaşayan kəndlər top atəşi ilə məhv edilmiş və ya yandırılmışdı. AXC hökumətinin başçısı Fətəli xan Xoyski 1918-ci il avqustun 23-də İstanbulla – Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə ünvanladığı məktubunda qeyd edirdi ki, Andronikin erməni qoşunları Qarabağa hücum edib, Zəngəzurun bir hissəsini tutmuş, Şuşa ilə bizim əlaqəmizi kəsmişdir. Nə qədər ki, Bakı məsələsi həll edilməyibdir, biz heç nə edə bilmirik [5, s.54].

1918-ci ilin yayında və payızında erməni quldur dəstələrinin əsas hədəflərindən biri də Cəbrayıl qəzasında yaşayan azərbaycanlı əhalini məhv etmək, bölgəni tamam ələ keçirmək idi (1918-ci ilin avqustunda AXC hökuməti Cəbrayıl qəzasının adını bərpa etmişdi – R.Ə.). 1918-ci ilin avqust ayında erməni silahlı dəstəsi Cəbrayıl qəzasının Sirik kəndinə hücum etmişdi. Bu hücum zamanı 11 kişi, 10 qadın, 14 uşaq öldürülmüş, 10 ev yandırılmış, bütün kəndin mal-qarası və ev əşyaları talan edilmişdi [6, s.15].

Həmin il avqustun sonunda başqa bir erməni silahlı dəstəsi də Cəbrayıl qəzasını Məzrə kəndinə hücum etmişdi. Ermənilər kəndin 6 sakinini qətlə yetirmiş, sonra da kəndə od vurmuşdular. Kəndi müdafiə edə bilməyən silahsız sakinlər qaçmağa məcbur olmuşdular [6, s.15-16].

Bakının 1918-ci il sentyabrın 15-də azad edilməsindən dərhal sonra Qarabağda erməni quldur dəstələrinə qarşı AXC hökumətinin başlatdığı hərbi əməliyyat uğurla başlasa da, Osmanlı dövlətinin Birinci dünya müharibəsində məğlub olması və Mudros barışıq şərtlərinə görə Azərbaycandan öz ordusunun çəkməsi nəticəsində yarımçıq qaldı.

1918-ci ilin son aylarında Andronikin quldur dəstəsi Qarabağda yenidən azərbaycanlılara qarşı qətl və qarətləri geniş miqyasda davam etdirməyə başladılar. 10 dekabr 1918-ci il tarixli sayında “Azərbaycan” qəzeti Qarabağda onlarla kəndin Andronikin quldur dəstəyi tərəfindən yandırılıb külə çevrildiyini xəbər vermişdi. Qəzet həmin yandırılmış kəndlərin qadın və uşaqlarının aclıqdan və soyuqdan məhv olduqlarını bildirirdi [8, 10.XII.1918].

1918-ci ilin payızında Cəbrayıl qəzasında 12 müsəlman və 3 erməni kənd cəmiyyət arasında silahlı toqquşmalar baş verdi. Daha əvvəl qəzanın erməni kəndlərinin sakinləri azərbaycanlı qonşuları ilə dinc yanaşı yaşamaq istədiklərini dəfələrlə bildirsələr də, gizlicə silahlanır və fürsət gözləyirdilər. AXC hökumətinin 1918-ci ilin iyulunda yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Qarabağ və Zəngəzur üzrə istintaq qrupunun rəhbəri müstəntiq N.Mixaylovun təqdim etdiyi məruzədən aydın olur ki, 1918-ci ilin dekabr ayında və 1919-cu ilin yanvar-fevral aylarında erməni silahlı dəstələri bir-birinin ardınca Cəbrayıl qəzasının

azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə basqınlar etmiş, dinc sakinləri öldürmüş, mal-qarasının oğurlayıb aparmışdılar.

1918-ci ilin sonunda bir erməni silahlı dəstəsi Doşullu kəndinə basqın etmişdi. Dəstə başçısı Andronikin ardından tələb etmişdi ki, əhali kəndi tərk etsin. Əks təqdirdə bütün kənd əhalisini məhv etməkdə hədələmişdi. Kəndin sakinləri bütün əmlakını ataraq öz ev-eşiyini tərk etməyə məcbur qalmışdı [6, s.16].

1918-ci ilin dekabr ayında Cəbrayıl qəzasının Düdükçü və Aşıq-Məlikli kəndləri də erməni silahlı dəstələrinin basqınına məruz qalmışdı. Bu kəndlərin əhalisi də silahlı ermənilərin təzyiqi ilə evlərini tərk etməli olmuşdu. Həmin kəndlər ermənilər tərəfindən qarət edilmiş, sonra da yandırılmışdı. 1918-ci ilin sonunda Xələfli, Şıxlar, Tatar və Eyvətli kəndlərinə də ermənilər basqın etmişdilər. Silahsız azərbaycanlı əhali öz evlərini atıb qaçmışdı [6, s.16].

Cəbrayıl qəza rəisinin 1919-cu il fevralın 17-də verdiyi məlumata görə, 1919-cu ilin yanvarında ermənilər Qaradağlı kəndinə basqın etmiş, əhaliyə məxsus qoyun sürüsünü aparmışdılar. Daha sonra Hadrut kəndinin erməniləri Zərgar kəndinə basqın etmiş, əhalini qarət etmişdilər. Həmin vaxt erməni dəstələri Baliyant, Eyvazlı, Dolanlar, Haxullu kəndlərinə də basqınlar təşkil etmişdilər [7, siy.10, iş 161, v.1-9]. Fövqəladə İstintaq Komissiyasının qənaətinə görə, həmin qanlı hadisələr zamanı Cəbrayıl qəzasının azərbaycanlı əhalisinə 10 milyonlarla manat maddi ziyan vurulmuşdu.

Gəncə qubernatoru İbrahim ağa Vəkilovun Azərbaycan Daxili işlər nazirliyinə göndərdiyi 10 fevral 1919-cu il tarixli teleqram da bu baxımdan maraqlı faktlarla zəngindir. Teleqramda bildirilirdi ki, Qarabağa ingilis komandanlığının təmsilçiləri gəldikdən sonra ermənilərin dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı quldurluq hərəkətləri artmışdır. Qubernator daha sonra Cəbrayıl qəzasına aid aşağıdakı faktları qeyd etmişdi: 3 dekabr 1918-ci ildə ermənilər Hoğa kəndini mühasirəyə alıb 10 müsəlmanı, kəndin mülkədarı Əsəd bəy Cavanşiri və ailə üzvlərini öldürmüşlər. Dekabrın 5-də ermənilər Qarakollu kəndinə basqın edib, Molla Nəbiyə məxsus 40 baş malı aparmışlar. Dekabrın 7-də ermənilər Arış kəndinə basqın edib camaata məxsus 80 baş qoyunu aparmışlar [8, siy.10, iş 80, v.2].

Gəncə qubernatoru İ.Vəkilov daha sonra məlumat vermişdi ki, 1918-ci ilin yanvar ayında erməni dəstələri Düdükçü kəndinə hücum edərək əhalinin bütün əmlakını qarət etmişlər. Təkcə kəndin mülkədarı Camal bəy Vəzirova dəyən ziyan 100 min manatdan artıqdır. Qubernatorda teleqramın sonunda bildirmişdi ki, ermənilər Hadrutda cəmləşmişlər və sürətlə silahlanmaqdadırlar [8, siy.10, iş 80, v.2].

Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasəti 1918-ci il dekabrın 20-də Azərbaycan Parlamentinin fövqəladə iclasında müzakirə edildi. Hökumət başçısı Fətəli xan Xoyski çıxışında bildirdi ki, bizim ordu Qarabağda Andronikin ordusunu sıxışdırmış, Şuşadan və Zəngəzurdan vurub çıxarmışdı. Andronik də noyabra kimi qaçıb gizlənmişdi. Türkiyə ordusu Azərbaycanı tərk edən kimi, Andronik yenidən ortaya çıxmış,

Qarabağda qəddarlıqlarını davam etdirmişdir [9, I c., 97-101]. Parlamentdə çıxışında Azərbaycan hökumətinin başçısı Qarabağın müsəlman əhalisinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bütün zəruri tədbirlər görüldüyünü bəyan etdi. Bu istiqamətdə çox ciddi addım 1919-cu il yanvarın 15-də Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması oldu. General-qubernator Xosrov paşa bəy Sultanova geniş səlahiyyətlər verildi.

Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması bölgələrdə, o cümlədən Cəbrayıl qəzasında erməni silahlı dəstələrinə qarşı məqsədyönlü mübarizə aparılmasına imkan verdi. 1919-cu il aprelin 3-də Müttəfiq qoşunları komandanlığı adından ingilis polkovniki Şatelvortun X.Sultanovun səlahiyyətini tanıması erməni dairələrində böyük hay-küyə səbəb olsa da, Qarabağda Azərbaycan hökumətinin qətiyyətli tədbirlər görməsinə şərait yaratdı. 1919-cu il iyunun 4-də Şuşa-Yevlax yolunun təhlükəsizliyini təmin etmək üçün yol boyunca hərbi postlar qoyuldu [4, V c., 414].

1919-cu il iyulun 19-25-də aparılan uğurlu döyüşlərdən sonra Qarabağda “erməni idarəçiliyi” ləğv edildi, təmsilçiləri isə regionu tərk etdilər. Belə bir şəraitdə Dağlıq Qarabağ erməniləri Qarabağ general-qubernatoru ilə analaşmaya razılıq verdilər. 1919-cu il avqustun 19-da Qarabağın erməni icması AXC hökuməti ilə 26 maddədən ibarət razılaşmanı qəbul etdi. Bu Qarabağın müxtəlif bölgələrində, o cümlədən Cəbrayıl qəzasında azərbaycanlı əhalinin təhlükəsizliyini müəyyən müddət ərzində təmin etməyə şərait yaratdı.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. S.Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1996, 872 s.
2. Qarabağ. Əsrlərin salnaməsi. “İrs” nəşriyyat evi, Dubay, 2016, 256 s.
3. Məmmədov C. (2010), Qarabağın etnik yapısının oluşumuna tarixsel və demoqrafik baxış, “Qarabağ: bildiklərimiz və bilmədiklərimiz”. Məqalələr toplusu. Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, s.551-569.
4. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, c.V, Bakı, Elm, 2001, 672 s.
5. Мамедзаде Н. (2017), Геноцид азербайджанцев в Карабахском регионе Азербайджана (1918-1920). Баку, Елм, 342 с.
6. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы). Баку, Изд-во Азербайджан, 1998, 632 с.
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin 970 saylı – AXC Xarici İşlər Nazirliyinin fondu
8. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin 894 saylı – AXC Daxili İşlər Nazirliyinin fondu
9. AXC (1918-1920) Parlament. Stenoqrafik hesabatlar. I kitab, Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, 976 s.